

Har utmarka blitt historie?

Knut Fageraas

MiA – Museene i Akershus og Norsk institutt for naturforskning (NINA)

Abstract: Over the past hundred years we have seen a wide-ranging agricultural land abandonment process and land-use transformation with respect to the outfields of rural areas. In addition, large outfield areas have been protected as nature reserves and national parks, concealing their cultural legacy. Despite a shift in the landscape's status and its diminished importance to rural livelihoods, we have witnessed a broadened interest in the cultural heritage of outlying fields. This is apparent not least in the fact that the historical remains and cultural landscape of outfield areas have come to the forefront of national cultural heritage policy, are targets for tourism initiatives, and have been at the core of local identity struggles. This chapter takes as its point of departure the growing field of heritage politics in present day society through a focus on the many actors' engagement with different aspects of the past in relation to landscape characteristics and historical remains in outfield areas. The aim is to provide insight into ways the past is managed and engaged in certain political, economic and social contexts, as a background to reflect on diverse aspects of cultural heritage, social justice related to its management, and its value for local communities. Cultural heritage policy and practices contribute to the varying uses of outfield areas, affecting ways people perceive the landscape, dwell within it, and – despite the potential for conflict of interest – see future opportunities.

Keywords: cultural heritage, environmental politics, national parks, outfields

Innledning

Samfunnet er i endring – og dermed også det fysiske landskapet, så vel som folks oppfatninger om det. Utmarka er et godt eksempel. Nær sagt overalt der det er skog og fjell er det spor etter menneskers utmarksbruk, men bygninger forfaller og landskapet gror igjen, og minner etter tidligere bruk forsvinner. Samtidig har utmarkas kulturminner og kulturmiljøer fått større oppmerksomhet enn før, og blitt en viktig del av samfunnets

Sitering: Fageraas, K. (2021). Har utmarka blitt historie? I F. Flemsæter & B. E. Flø (Red.), *Utmark i endring* (Kap. 10 s. 265–283). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.151.ch10>
Lisens: CC BY-NC-ND 4.0

kulturarv. Det betyr ikke at kulturhistoriske verdier var uten betydning i utmark før, men det har skjedd et skifte, som må ses i lys av en økt interesse for kulturarv i samfunnet mer generelt. Kulturarv er viktig både i nasjonal politikk, for reiseliv og for lokal identitet. «Kulturminner i utmark» var for eksempel en av de tre høyest rangerte temaene i Riksantikvarens *Fredningsstrategi mot 2020*, hvor kulturminner knyttet til jakt, fangst og fiske, setring og skogbruk, skulle være prioritet (Riksantikvaren [RA], 2015, s. 9–10). Mange av disse kulturminnene kan være ganske unnselige spor etter menneskelig virksomhet. Kontrasten er stor i forhold til hvordan Riksantikvarens fredningspraksis opprinnelig var, med vekt på det som var eldst, mest sjelden, monumentalt og estetisk fint. Det som var oppfattet som høyverdig, var også verneverdig (Christensen, 2011, s. 72).

Dette kapitlet handler om hvordan den økte interessen for kulturarv i samfunnet også har påvirket utmarkas verdi. For også utmarkas kulturarv har fått økt oppmerksomhet. En vesentlig årsak er selvsagt at mange av de fysiske kulturminnene og det kulturpregete landskapet er i ferd med å forsvinne som et resultat av nedlegging av konvensjonell landbruksdrift og endrete bruksmønstre. Det har også noe med vår nostalgi for hvordan ting var før, og personlige tilknytninger til steder og landskap som er viktig for identitet. Men det handler ikke bare om en redningsaksjon for noe gammelt, satt i gang av forfall og kulturlandskap som gror igjen, eller folks sterke bånd til kjente og kjære steder. Engasjement for kulturarv har vært et sterkt voksende fenomen, som omfatter stadig flere ting og måter å minnes og markere fortiden på. Det skal blant annet være en ressurs både for verdiskaping og samfunnsutvikling mer bredt. Kulturarvsforsker Rodney Harrison (2013, s. 68–70, 95) kalte det en kulturarvsboom. Den kjente historikeren og geografen David Lowenthal (1998, s. 3) skrev ved årtusenskiftet at det aldri noen gang har vært så mange som har engasjert seg i så mange forskjellige sider ved fortiden. Det har åpenbart også nådd utmarka. «Heritage is everywhere», skriver kulturarvsforsker Rodney Harrison (2013, s. 1, 6), blant annet med referanse til Lowenthal.

Hva har dette betydd for utmarka? Har avviklingen av utmarksbruken kommet så langt at utmarka snart er historie, eller er kulturarv noe som bidrar til at utmarka får ny verdi? Hvordan kan i så fall

et kulturarvsperspektiv gi en forståelse for hvordan utmarka er i endring? Dette er spørsmål jeg har vært opptatt av, og som jeg vil forsøke å gi noen svar på her. Formålet med denne artikkelen er å rette søkelys på den endrete statusen som utmarkas kulturarv har fått, og vise noen eksempler på hvordan kulturarv får betydning for forvaltning og bruk av utmarka. For å forstå betydningen av kulturarv i utmark, er det nødvendig å forholde seg til et utvidet kulturarvsbegrep. Det har skjedd en konseptuell endring av begrepet, som både gjenspeiler det at kulturarv også er noe som assosieres til natur – mange kulturminner får verdi i relasjon til landskap og miljø, og at kulturarv favner stor kulturell diversitet, gjennom de mange måtene kulturarv gir mening og verdi for ulike grupper i samfunnet. Det handler om noe så grunnleggende som demokratisering og sosial rettferdighet, hvor alle sosiale gruppers kulturarv er anerkjent. Kulturarv må med andre ord forstås som noe innholdsrikt og variert.

Hvordan kan vi utforske en slik variasjon?

I min tid som kulturarvsforsker har jeg fått innsikt i forskjellige aspekter ved den økende interessen for kulturarv. Også utviklingen innenfor kulturarvsforskning har vært markant. Et viktig bidrag har kommet fra en ny forskningsinteresse, for en mer kritisk-refleksiv kulturarvsforskning, som fikk noen definerende bokutgivelser omkring årtusenskiftet, med *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy* (Graham et al., 2000) og *Uses of Heritage* (Smith, 2006). Den sistnevnte boken, skrevet av Laurajane Smith, var basert på en diskursteoretisk tilnærming som har hatt avgjørende betydning for den sentrale posisjonen denne forskningsretningen har fått. Kulturarvsforskningen gjennomgikk en diskursiv vending, i likhet med samfunnsforskning generelt. Nå handlet det ikke om forvaltning, bevaring og identifisering av kulturminner, men om hvem som definerer hva som er kulturarv, og hvilken betydning kulturarv har for samfunnet. Forskning på forvaltning kom i søkelyset, ekspertenes vurdering av kulturminners verdi ble satt under lupen, og mer folkelige verdsettinger ble satt i kontrast. *Who Needs Experts?* titulerte kulturarvsforsker John Schofield sin bok fra 2014, med undertittelen *Counter-mapping Cultural Heritage*. En tydelig makt- og konfliktdimensjon var

skrevet inn i kulturarvsforskningen – og i den kritiske retningen, et aktivistisk, sosialt program for å løfte fram de alternative måtene som kulturarv blir verdsatt på av ulike folk (Association of Critical Heritage Studies [ACHS], 2012).

En viktig inngang til å forske på kulturarv på denne måten ble å studere hvordan kulturarv skrives om og omtales – ikke nødvendigvis med en systematisk diskursteoretisk metodikk, men inspirert av ulike diskursteoretiske tilnærminger. Det har også vært inngangen i en del av min forskning og i det kapitlet jeg skriver her. Sentralt i internasjonal kulturarvsforskning står de internasjonale konvensjonene og chartrene på feltet. I min forskning har først og fremst studier av norske policy- og forvaltningsdokumenter vært sentralt. I tillegg kommer dokumentstudier av fagrappporter og annen relevant litteratur som berører de områdene jeg har studert, samt analyse av relevante mediasaker og debatter i aviser og sosiale medier. Kulturminnedata fra offentlige registre og kartframstillinger har jeg brukt som et utgangspunkt for å sammenlikne helt konkret hva som er offisielt identifisert som kulturminner med hva som er verdsatt lokalt, i bruk og del av lokalkunnskap.

Det diskursive forskningsperspektivet har imidlertid skapt en reaksjon, fordi det ikke på noe godt vis inkluderer de affektive kvalitetene kulturarv har for folk (Fageraas, 2019, s. 30–32; Harrison, 2013, s. 112; Tolia-Kelly et al., 2018). Derfor har nå en god del kulturarvsforskning støttet seg på ny metodologi, med røtter i fenomenologien, som ligger nærmere min fagbakgrunn med utgangspunkt i etnografiske feltarbeid og kulturstudier, hvor kulturarvsverdier slik de erfares står i sentrum. Det dreier seg både om turistens opplevelser, og om kulturarvsverdier som har å gjøre med identitet og som berører folk personlig og emosjonelt. Som etnolog har intervjuer vært det typiske kildematerialet når jeg forsker på folks oppfatninger om kulturarv. Den empirien som ligger til grunn for eksemplene jeg bruker i dette kapitlet, har imidlertid først og fremst vært uformelle samtaler i ulike sammenhenger og observasjoner under befarings- og forskningsfeltarbeid. Dette er imidlertid uvurderlige kilder i kvalitativ forskningspraksis, og nødvendig i kombinasjon med dokumentstudier for å få kunnskap om både offisielle og folkelige kulturarvsverdier.

En inngang til verna utmark

Kulturarv i grenseland mellom natur og kultur, og kulturminner som ikke nødvendigvis har hatt særlig høy status, har av en eller annen grunn blitt mitt forskningsfelt. Derfor er kulturarv i utmark interessant. Gjennom arbeid med skjøtsels- og kulturminneplaner i verneområder, og forskning på verdensarv og nasjonalparkforvaltning, har jeg fått kunnskap om kulturarv som både er vanskelig å forvalte og som skaper til dels sterk konflikt. I dette kapitlet skal jeg bruke eksempler fra Hardangervidda og Dovrefjell, som kan være illustrerende både for hvordan kulturarv i utmark kan komme i spill når det må prioriteres mellom ulike miljøverdier knyttet til natur og kultur, og hvor forskjellig verdsettingen av denne kulturarven kan være. Nasjonalparker er interessante studieobjekter blant annet fordi de omfattes av mange forskjellige politikkkfelt, både natur- og kulturmiljøvern, landbruk, friluftsliv, helse, reiseliv og distrikt. Hardangervidda og Dovrefjell er brukt som eksempler fordi de representerer områder med fortsatt utmarksbruk, og hvor interessekonflikter mellom bruk og vern på ulike måter har kommet til uttrykk, og slik framhever hvilke kulturarvsverdier som kan komme i spill.

Mange steder i landet har den norske utmarka strukket seg langt innover fjellet, blant annet i områder som i dag har status som verna natur. Selv nasjonalparkene har en brukshistorie og mange kulturhistoriske spor. Mange av dagens verneområder har vært avgjørende for livnæring i bygdesamfunnene rundt, gjennom omfattende, ekstensiv ressursbruk. Noen verneområder er i dag fortsatt viktige for konvensjonelt landbruk. Samtidig legges det til rette for ny bruk. Nasjonalparkene har ikke nødvendigvis skilt seg mye fra øvrige utmarksområder i landet når det gjelder økt turisme og næringsutvikling, som i og rundt nasjonalparker lenge har vært en internasjonal trend (Aas et al., 2003, s. 3, 11). Noen mener at vi ikke engang har ordentlige nasjonalparker i Norge, i betydningen store, urørte naturområder, fordi de nettopp er så sterkt preget av bruk, og fordi beiting og jakt er tillatt i så stor grad, som det ikke er i nasjonalparker i mange andre land. Selv om vern av urørt, eller tilnærmet urørt, natur har vært et hovedmål med etablering av nasjonalparker i Norge, er det samtidig en utbredt erkjennelse at det bare unntaksvis finnes områder i landet

som er helt urørt av menneskelig virksomhet (Meld. St. 64 (1965–1966); Meld. St. 62 (1991–1992), s. 37).

Vern av utmark er likevel et tegn på at mye av den konvensjonelle ressursbruken og kulturpreget er borte. Isteden har det skjedd en sterk framvekst av næringsmuligheter i form av post-produktiv økonomi gjennom natur- og kulturbasert reiseliv. Riksantikvaren har i samarbeid med Miljødirektoratet hatt en egen satsing for å bedre vernet av kulturminner og skape økt interesse for kulturhistorien i verneområder, nettopp med tanke på at det skal være en ressurs for et slikt reiseliv (Miljødirektoratet [Mdir] & RA, 2015). Dette kan kanskje virke paradoksalt, fordi det jo dreier seg om områder som er dominert av en forvaltning hvor naturhensyn står i sentrum. Men den offentlige kulturminneforvaltningen har i stadig større grad blitt integrert i en helhetlig ressursforvaltning og et bredere miljøpolitisk felt. Samtidig er fredningslistens tematiske og geografiske representativitet et sentralt politisk mål som Riksantikvaren skal følge opp (Klima- og miljødepartementet [KMD], 2020a, s. 4; Prop. 1 S (2019–2020), s. 178). Dette er noe av grunnen til at også nasjonalparkenes kulturminner, kulturmiljøer og kulturpregete arter og naturtyper har kommet i søkelyset mer enn før.

Kulturarv som praksis

Samtidig er ikke kulturarv hva det en gang var. Vi skal ikke mange tiår tilbake før begrepet kulturarv var relativt lite i bruk. I norsk offentlig politikk og forvaltning er fortsatt kulturminner det juridiske begrepet på historiske spor i terrenget og gamle fysiske levninger. Lenge var begrepet kulturarv basert på en juridisk tenkning om historiske monumenter, bygninger og steder ut fra et eiendomsrettslig perspektiv (Logan et al., 2016, s. 4; Ronström, 2007, s. 74, 76). Forsatt ligger det i begrepet at det dreier seg om en arv av kultur. Det brukes som en samlebetegnelse for både materiell og immateriell kultur, og ble særlig utbredt etter etableringen av UNESCOs verdensarvkonvensjon fra 1972 og utviklingen av verdensarvlisten (Davison, 2008, s. 31–32; se også Harrison, 2013, s. 88–89). Internasjonalt, i engelskspråklig sammenheng, blir det dessuten ofte bare brukt *heritage*, som kan bety både natur- og kulturarv.

Som en slags arv i en eller annen form, kan begrepet bli assosiert med noe materielt og konkret, men kulturarv kan ikke forstås uten en immateriell dimensjon. I den kritisk-refleksive retningen innenfor kulturarvsforskning, handler kulturarv om bruk av fortiden i ulike sosiale, økonomiske og politiske kontekster. Kulturarv er sporene etter fortiden som mennesker velger å verdsette i nåtiden. Det handler om å skape mening *i* og *for* sin samtid (Graham et al., 2000; Smith, 2006). Derfor er kulturarv også alltid i forandring, relativ og situert i ulike kontekster. Det handler med andre ord ikke bare om noe fortidig, selv om det også gjør det. Kulturarv handler om noe relatert til fortiden, som verdsettes og gis mening i nåtiden, og med tanke på bevaring for framtiden. Kulturarv kan defineres som *performativ* praksis, som produseres og utøves gjennom forskjellige måter å identifisere, markere og minnes noe som har med fortiden å gjøre (Smith, 2006, s. 3).

Innenfor kritisk kulturarvsforskning framstår kulturarv, kanskje mer enn noe annet, likevel som politiske handlinger (ACHS, 2012). Til tross for en demokratisk fundert politikk for å sikre mangfold, involvering og legitimitet, vil det eksistere en offisiell og ekspertbasert forståelse av hva kulturarv er og bør være, og som framholdes av samfunnsinstitusjoner med myndighet (Smith, 2006). Riksantikvaren er en slik typisk autoritativ myndighet på kulturarvsfeltet, og blir en toneangivende aktør for å definere og forsvare hva som har mest verdi. I samfunnet vil det imidlertid finnes andre kulturarvsforståelser med utspring i ulike sosiale gruppers behov for å skape mening og tilhørighet (Smith, 2006). Da handler det isteden om et identitetspolitiske aspekt. Vi kan derfor snakke om forskjellige former for kulturarvspraksiser. Kulturarv forstås og verdsettes på ulikt vis, og i så måte trenger vi et kulturarvsbegrep som kan romme en slik diversitet. Samtidig handler det også om natur.

Kulturarv som miljøressurs

Norsk kulturmiljøforvaltning er underlagt miljøpolitikken, et politikkfelt som fikk økt betydning og ble uavhengig av sektortilknytning fra 1960-årene, manifestert formelt og reelt da Miljøverndepartementet ble opprettet i 1972. Ressurs var et nøkkelord, og det nye departementet skulle

arbeide for å finne «best mulig balanse mellom utnytting av ressurser for økonomisk vekst, og vern om naturressursene» (KMD, 2020b). Kulturminner var helt fra starten en del av det nye departementets ansvarsfelt, og ble stadig tettere integrert i denne ressursforvaltningen. Rapporten fra FNs World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, i Norge kjent som Brundtland-rapporten, fikk særlig stor betydning for tenkningen om en helhetlig ressursforvaltning hvor natur og kultur ble sett i sammenheng. Det påvirket også forståelsen av kulturminners verdier, og dermed kulturminnefeltets arbeid (Molaug et al., 2004, s. 9). Kulturminnevern ble koblet til natur og miljø, og kulturlandskap og kulturmiljø ble helt sentrale begreper.

Brundtland-rapporten bidro samtidig til ny tenkning om miljøgoder som ressurser, ved å sette bærekraftig utvikling på dagsorden. Vern og bruk skulle kunne forenes gjennom et bærekraftperspektiv som ble koblet til utvikling, og det ble en klarere kobling mellom miljøpolitikk og nærings- og distriktpolitikken (Nærings- og handelsdepartementet, 2012). Dette utviklings- og bærekraftperspektivet kom til uttrykk på kulturminnefeltet ved at politikken la vekt på at kulturminner ikke bare skulle vernes, men brukes, og også skape verdier gjennom et verdiskapingsparadigme, som fortsatt ligger til grunn for mye av politikken på feltet. Kulturminner er mer enn en kilde til historien, og kan brukes til næring og verdiskaping som del av en miljøressursøkonomi som skal bidra til samfunnsutvikling.

På begynnelsen av 2000-tallet ønsket Stortinget satsing på næringsutvikling knyttet til utmarka og fjellområdene. Den såkalte «Fjellteksten» fra 2003 (St.prp. nr. 65 (2002–2003), s. 140–153) var et svar på dette, som representerte et politikkskifte i forvaltningen av de norske nasjonalparkene ved at det ble åpnet for større grad av lokal verdiskaping og kommersiell reiselivsvirksomhet (Lundberg et al., 2013, s. 3). Målet var bærekraftig utvikling gjennom økt bruk, som også skulle være et middel til økt legitimitet til naturvernet, etter mange år med konflikt knyttet til gjennomføringen av nasjonalparkplanene (Lundberg et al., 2013, s. 3). Det samme kan sies om kulturminnevernet, som gjennom parolen vern gjennom bruk både har søkt å få økt legitimitet, sikre bevaring og bidra til verdiskaping. Vi finner dette også i Riksantikvarens og Miljødirektoratets

satsing på kulturminner i verneområdene, som er satt i gang for å sikre vern gjennom at «kulturminnene kan knyttes til videreføring av dagens bruk og danne grunnlag for ny verdiskaping og endret bruk» (Mdir & RA, 2015, s. 23).

Mellom vern og bruk

Hardangervidda er et interessant eksempel på en nasjonalpark med både konvensjonell og ny bruk, samtidig som dette høyfjellsområdet er svært rikt på kulturminner og bevisstheten om kulturarv er sentralt. I tillegg skiller den seg fra andre nasjonalparker på flere vis, som gjør at noen aspekter ved forvaltning, verdsetting og bruk – som jeg fokuserer på – blir tydeliggjort. Hardangervidda nasjonalpark betegnes både som villmark, utmark og ideell for friluftsliv. Da nasjonalparken ble etablert i 1981, var det svært kontroversielt, og ble gjort på særskilte vilkår fordi over halvparten av arealet var privat eiendom, og på grunn av de mange bruksrettighetene som fortsatt ble holdt i hevd. I den siste forvaltningsplanen som er laget for Hardangervidda nasjonalpark (Fylkesmannen i Hordaland, Buskerud og Telemark [FHBT], 2011, s. 4) er det konstatert at de lokale bruksinteressene samlet sett er langt større enn for noen annen nasjonalpark i landet. Der vises det også til at det er et av landets mest brukte fjellområder til friluftsliv, noe som har dannet grunnlag for en omfattende turistnæring med stor betydning for bosetting og sysselsetting i bygdene rundt (FHBT, 2011, s. 11).

De fleste med lokal tilhørighet har en sterk tilknytning til Hardangervidda gjennom landbruk, jakt, fiske og annen høstingsbruk, noe som har vært viktig for forming av lokal identitet (FHBT, 2011, s. 11). Betydningen av bruksrettigheter knyttet til denne bruken, både når det gjelder tradisjon og økonomi, gjorde at forvaltningen av Hardangervidda skulle være mer liberal enn for andre nasjonalparker i landet, tilpasset både bruksinteressene og eiendomsforholdene (Meld. St. 62 (1991–1992), s. 24). Likevel førte det til sterk konflikt. Fortsatt er konfliktnivået i mange tilfeller høyt, blant annet i saker hvor kulturminner står sentralt. På grunn av den rike kulturhistorien og de mange kulturminnene som er registrert, ble Hardangervidda ansett for å stå i en særstilling blant

fjellområdene i Norge (Meld. St. 43 (1978–1979), s. 16). Forut for etableringen ble nasjonalparken omtalt som et «naturområde og kulturdokument» i de offentlige utredningene (NOU 1974: 30A, s. 8). Forvaltning av området handler derfor om vanskelige avveininger mellom både natur og kultur, vern og bruk.

Det som imidlertid ofte ikke tas stor nok høyde for å forstå slik konflikt, er tradisjoners betydning og kulturarvens sterke personlige, affektive verdi. Karakteristisk for Hardangervidda er alle de mange gamle buene for husly i stein og tre som eksisterer rundt om i fjellet. Mange har falt i ruin, men mange er også fortsatt i bruk. Karakteristisk er i tillegg *slepene*, som i århundrer har vært brukt til ferdsel, føring av buskap og til driftetraffikk – og som i dag brukes både av fotturister og er nødvendige til lokal transport. Dette er kulturminner som har høy verdi både i et lokalt og nasjonalt perspektiv. Kulturminnemyndighetene rangerer dem som nasjonalparkens viktigste kulturhistoriske verneverdier (FHBT, 2011, s. 11). Vern prioriteres framfor bruk, hvor antikvarisk verdi og opplevelse av fysisk form og estetikk skal veie tungt. Som hovedregel er det ikke lov å gjenreise gamle buer som bare er en ruin, eller å endre stående buer når det gjelder tradisjonell form og materialbruk. Det skal i prinsippet heller ikke bygges noe nytt. Ferdselen på slepene er også strengt regulert, selv om det ikke er uvanlig å møte traktorer langt inne i nasjonalparken i forbindelse med reinjakt og annen virksomhet, noe som viser at forvaltningen er tilpasset lokale behov, og at området er i aktiv bruk.

Kulturminneforvaltningen har opp igjennom blitt kritisert for å legge altfor stor vekt på vern framfor bruk, noe som fører til en død kulturarv frosset i tid og rom. Den historiske bruken og brukssammenhengen i landskapet kommer ikke fram. Mange lokalt rundt Hardangervidda har vært frustrerte over restriksjoner som har kommet som følge av nasjonalparkens vern, som de mener har tatt fra dem rettigheter og muligheter for konvensjonell drift, har gått ut over økonomi, ført til at bygninger forfaller og at landskapet er grodd igjen. Til tross for dette er lokalbefolkningens bruk av Hardangervidda – om enn endret – likevel stor. Det er blant annet flere titalls tusen sauer på beite, og jakt og fiske drives i utbredt grad. Det er ressursbruk som har røtter i en svært lang tradisjon. Selv om mye av landskapets gamle kulturpreg er borte, og kulturbetingete

arter og naturtyper forsvinner, finnes det fortsatt en sterk tilknytning til landskapet som oppleves å ha kontinuitet. Dette blir del av en vital kulturforståelse og lokal identitet, sammenvevd med erfaringer gjennom nåtidig bruk.

Samtidig finnes et variert kulturhistorisk engasjement. I et område jeg kjenner godt, som er utpekt som satsingsområde for kulturbasert reiseliv, er også det gamle åpne kulturlandskapet fortsatt grovt sett å kjenne igjen, selv om det er relativt få dyr på beite og bare én støl i drift. Folk lokalt har et engasjement for å vise fram og formidle områdets kultur, knyttet som den er til både nasjonal historie og egen tidligere drift, egne bygningers byggeskikk og det som har vært eget levd liv. For de som har tilknytning til området gjennom nåtidig eller tidligere virksomhet, vil landskapet, kulturminner og kulturhistorie ha en sterk affektiv verdi. Det er knyttet til mange erfaringer og minner som gjør opplevelsen personlig og betydningsfull fordi det oppleves nært og familiært. Innenfor kulturarvsforskning har dette nære perspektivet blitt en sentral inngang for å forstå kulturarvsengasjement og hva kulturarv betyr for folk i en hverdagslivssammenheng (f.eks. Auclair & Fairclough, 2015; Byrne, 2008; Giaccardi, 2012; Gibson & Pendlebury, 2009; Robertson, 2012; Schofield, 2014). Det viser spennet i hva kulturarv er, og hvorfor kulturarv skaper det som i faglitteraturen kalles dissonans (Robertson, 2012, f.eks. s. 8; Smith, 2006; Tunbridge & Ashworth, 1996).

Kulturell dissonans

I mange saker knyttet til konflikt mellom vern og bruk, kommer kulturarvens dissonans tydelig fram. Ulike grupper knytter ofte ulike fortellinger og verdier til samme historiske objekt, landskap eller tradisjon. I 2019 raste en heftig debatt om en setergrend i Vesllie på Dovre, som året før var blitt besluttet revet i forbindelse med utvidelsen av Dovre-Sunndalsfjella nasjonalpark, og nå var i ferd med å bli effektuert. Det militære skytefeltet på Hjerkinna var avvirket i 1999, og et enormt oppryddings- og naturrestaureringsprosjekt var blitt satt i gang for å tilbakeføre arealet til en mest mulig naturlig tilstand og innlemme det i den eksisterende nasjonalparken. Normalt er eldre setre som disse av høy kulturminneverdi, slik det

også er en prioritet i Riksantikvarens fredningsstrategi (RA, 2015). De eldste bygningene var fra 1870-årene, da seterdriften i Vesllie opprinnelig ble etablert. I 2018 hadde Riksantikvaren imidlertid avvist en forespørsel om å frede setrene (KMD, 2019). I avveining mellom kulturminneverdier og villrein, var det hensynet til villreinen som veide tyngst (KMD, 2019). Det var viktig å sikre en av de siste villreinstammene i Europa, som Norge har et spesielt ansvar for å ivareta. Det ble framholdt at riving av setrene ville redusere ferdsel, noe som skal ha vært nødvendig for å ta vare på villreinen fordi dyrene påvirkes sterkt negativt av menneskelige forstyrrelser.

Beslutningen om å rive setrene møtte sterk motstand fra lokalt hold. Det ble gitt uttrykk for at setrene var viktige kulturminner for lokalsamfunnet. En aksjonsgruppe samlet 16 000 underskrifter for bevaring av setrene, og 100 demonstranter møtte opp for å vise motstand mot riving. Dovre nasjonalparkstyre ville bevare setrene. Det ville også foreningene Norsk Kulturarv og Fortidsminneforeningen. Mange krevde at Riksantikvaren skulle vurdere fredning. Klima- og miljødepartementet fastholdt imidlertid vedtaket om riving på grunn av villreinen, og Riksantikvaren ville heller ikke sette i gang noen fredningssak. Forkjemperne skrev blant annet: «Elvestuen [statsråden i KMD] har nok ikke skjønt hva kulturarv og lokalhistorie som seterbruk og sameksistens mellom folk og fjell, betyr for Norge og de som bor her» (Facebook-post, 19.8.2019), «Seterbruket har lange og sterke tradisjoner i Fjell-Norge» og «en viktig del av vår kulturhistorie» (Jordhøy & Botheim, 2019). Det ble også sterkt understreket at setrene kunne få viktig bruksverdi for beitebruk eller fjelloppsyn.

Det er likevel påfallende at et vedtak om riving av setergrenda skapte så stor oppmerksomhet og motstand. Bygningene hadde ikke vært i bruk til setring siden 1960, da Forsvaret overtok dem, og de var heller ikke særlig godt bevart (Jerpåsen et al., 2003, s. 31). Motstanden viser hvilken betydning de likevel kan ha. Lokal verdsetting handler ikke nødvendigvis om antikvarisk verdi, eller i hvilken grad seterpreget var forringet av offentlig eie, som var sterkt medvirkende til at bygningenes kulturminneverdi ikke ble høyt verdsatt av eksperter på feltet (Jerpåsen et al., 2003, s. 31). Som del av lokal verdsetting og kulturarvsforståelse kan verdien være

mer knyttet til lokal historie, stedsidentitet og bruksverdi. Det er åpenbart at lokale behov og lokal verdsetting av setrene som kulturminner ble undervurdert fra nasjonale myndigheters side. De underslo også kraften som ligger i kulturminners bruksverdi, og dermed også forholdet til lokal økonomi. Til dette kom også en provokasjon mot lokalsamfunnene, idet veien forbi setrene skulle få bli liggende for å frakte turister som ledd i det naturbaserte reiselivet på stedet med tusenvis av besøkende hvert år.

Under overflaten av slike motsetninger finnes mange faktorer som kan samvirke og spille en rolle for hvordan kulturarv får mening og forstås. Kulturarv kan bli dissonant når den produseres i ulike sosiale, kulturelle og politiske kontekster. For under overflaten av konflikter knyttet til kulturarv, ligger nettopp at kulturarv har ulik verdi og betydning for ulike grupper. Samtidig viser nok konflikten om setrene på Dovre at den blandes inn i gamle samfunnsmessige skillelinjer, slik som en dypereliggende sentrum–periferi-problematikk. Et poeng for dette kapitlet, er at konflikten og engasjementet om setergrenda Vesllie viser at kulturarv ikke nødvendigvis er noe gitt, men kan blir formet og bli noe aktivt når noe som har med fortiden å gjøre faktisk kommer i spill. Økt oppmerksomhet og betydning av kulturminner kan dermed ha som en nedside at konfliktnivået går opp. Samtidig er det også et tegn på at kulturarv kan engasjere stort. Konflikten om setrene i Vesllie endte med at én av de to setrene i setergrenda ble bevart, som følge av den store, lokale motstanden. Dette kan ses som uttrykk for at autoriteter på kulturarvsfeltet og dominerende diskurs ikke nødvendigvis vinner fram – lokalt baserte måter å verdsette kulturarv på kan ha en like stor rett.

Retten til egen kulturarv

Konflikter knyttet til kulturminner, og kulturarvens iboende dissonans, peker mot et spørsmål om hva kulturarv er og kan være som demokratisk ressurs. Demokratisk medvirkning har blitt sentralt for offentlig kulturmiljøforvaltning, basert som den er på internasjonale avtaler som FARO-konvensjonen (2005) og Den europeiske landskapskonvensjonen (ELC) (Europarådet, 2004), som knytter kulturarv til demokratibyggning. FARO-konvensjonen tar utgangspunkt i menneskers *rett* til kulturarv, og

retten til å kunne tolke egen historie og egne kulturminner (Europarådet, 2009). Det nyskapende med denne konvensjonen var at den flytter perspektivet fra de fysiske kulturminnene til kulturarvens verdi for mennesker og dens funksjon i samfunnet. Konvensjonen slår fast at alle kulturarvssfelleskap (*heritage communities*) skal kunne få sine kulturminner beskyttet. Den går imidlertid videre, og retter oppmerksomheten mot enhver mulighet til å være med å kunne å identifisere, fortolke og bevare kulturarv. Som en miljøressurs skal kulturarv bidra til bærekraftig utvikling, både i sosial, kulturell og økonomisk forstand. Men som demokratisk ressurs, handler det om at kulturarv er en viktig del av en rett folk skal ha til å delta i samfunnets kulturelle liv (Europarådet, 2009).

Dette betyr i realiteten å ikke bare åpne for, men også aktivt legge til rette for, mange og et mangfold av kulturarvspraksiser. Det handler både om å bevare mange forskjellige kulturminner, tradisjoner og kulturelle uttrykksformer, og gi rom for tolkninger og verdsetting som kan bygge identitet, skape engasjement og føre til et rikt kulturelt liv. Kulturarv har i lang tid vært knyttet til store og mindre kollektiv, være seg nasjonale felleskap eller etniske og religiøse grupper. UNESCO har dessuten bidratt til en globalisering av kulturarv, og pekt ut kulturarv som er fellesmenneskelig og universell. De siste par tiårene har det imidlertid vokst fram en forståelse av at kulturarvssfelleskap også kan være alle mulige andre kulturelle og sosiale felleskap, men også at en viktig dimensjon ved kulturarv er relasjonen til folks egne måter å skape mening, verdsette og oppleve sine omgivelser. Da er det kulturarv på det private og personlige plan. Dette har fått generalsekretæren for den norske Fortidsminneforeningen – med henvisning til FARO-konvensjonen og den retten enhver skal ha til en kulturarv – til å snakke om «enhver manns verdier» (Fjeldheim, 2021).

Også den Den europeiske landskapskonvensjonen (ELC) fra 2004 setter det menneskelige perspektivet og prinsippet om demokratisk medvirkning i sentrum. Konvensjonen (Europarådet, 2004) definerer et landskap på et svært relativistisk vis – som et område slik folk oppfatter det («an area, as perceived by people»). Et landskap er kulturelt, uansett hvor naturlig det måtte være, fordi det erfares av mennesker. Dette essensielt kulturelle aspektet, som konvensjonen er bygget på, handler

om betydningen av menneskers stedsbaserte identitet (Fairclough, 2016, s. 149). Det er med andre ord knyttet til kulturarvsverdi. Når konvensjonen, som den gjør, også legger opp til en bred forankring og folkelig deltakelse i forvaltningen av landskap, hvor tradisjonell, lokal og erfaringsbasert kunnskap om natur- og kulturforhold skal være inkludert, er kulturarvens immaterielle dimensjon helt sentral.

Det brede miljøpolitiske feltets lovverk, utvikling og trender vitner om hvordan kulturarvsbegrepet har vokst i betydning og også blitt tett koblet til oppfatning, bevaring og forvaltning av natur. Dette har endret både kulturminneforvaltningen og naturforvaltningen på grunnleggende vis. Brundtland-rapporten ble et veiskille i tenkningen om sammenhengen mellom natur og kultur. Fem år senere ble kulturmiljøbegrepet introdusert i kulturminneloven, for, som det heter, å bevare «områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet og sammenheng» (Kulturminneloven, 1978, § 2). I tillegg ble kulturlandskap et annet sentralt forvaltningsbegrep. Med den nye naturmangfoldloven av 2009, som erstattet naturvernloven fra 1970, ble dessuten kulturverdier og kulturminner nevnt og del av naturforvaltningens ansvarsfelt. Natur og kultur hadde ikke lenger et klart skille. Med den siste stortingsmeldingen på feltet, hvor kulturminnepolitikken har fått endret navn til *kulturmiljø*politikk, er en integrert forståelse av natur og kultur blitt manifestert (Meld. St. 16 (2019–2020)). Utmarka er et godt eksempel på et landskap hvor grensen mellom natur og kultur vanskelig kan trekkes, som er arealer som kan framstå som mye natur, men som er definert som landskap ut fra å være del av landbrukskultur. Formålet i dette kapitlet har imidlertid vært å vise at selv om utmarka er i endring med redusert konvensjonell bruk, og i så måte kan assosieres i større grad med natur, har kulturarvsverdiene fått økt oppmerksomhet og kommer til uttrykk på mange forskjellige vis.

Kulturarv i utmark

Det er betimelig å spørre om utmarka har blitt historie. Den konvensjonelle bruken knyttet til landbruk har gått drastisk ned. Store områder som før var nødvendige i næring og for livsopphold, har blitt verna på grunn av at de anses å ha helt unik naturverdi. Utmarka er likevel ikke

historie. Mange steder er utmarksbruken fortsatt stor, selv om den har endret betydelig karakter. Det er et landskap i endring, både fordi det mange steder gror igjen, og fordi det er gjenstand for en annen kulturforståelse og har fått et annet kulturelt preg. Ikke minst peker interessen for kulturminnene og kulturhistorien i utmarka mot en ny tid, som kan erstatte noe av det som har vært utmarkas tidligere primære bruk. Det gjøres både offentlig og privat innsats for å tilby opplevelser og verdiskaping for lokalsamfunnenes sosiale, kulturelle og økonomiske bærekraft.

Om dette ikke gir aktivitet i samme omfang som tidligere land- og høstingsbruk, er utmarkas kulturarv uansett i søkelyset som aldri før. Lowenthal (1998, s. 10) konstaterte at kulturarv er et økende fenomen fordi det er flere mennesker som er opptatt av det. Det er kulturarv også fordi det er så mye mer som forbindes og får betydning som kulturarv nå enn før. Rodney Harrison (2013, s. 69) skriver: «We have seen a dramatic and exponential growth in the number and range of objects, places and practices that are defined, conserved and exhibited as ‘heritage’». Det gjelder også i utmarka. Selv de mest unnselige og nedfalte buer og oppkjørte veier, slik vi for eksempel kan finne på Hardangervidda, er blitt en viktig del av det som er definert som kulturarv, i like med rivningstruete setre på Dovrefjell. Det finnes betydningsfull kulturarv selv i områder som først og fremst er verna og kjent på grunn av sin natur. Utmark er et landskap i endring, og forandres gjennom både bruksendring og skiftende politiske mål. Det er opprettelse av naturvernområder et tydelig eksempel på. Det er samtidig landskap som endrer seg konseptuelt, slik som når offentlige myndigheter bidrar gjennom sin forvaltningspolicy og praksis til å framheve dets kulturhistoriske karakter, og i praksis gjøre det til et kulturarvsted, selv når det har fått nasjonalparkstatus. Det skjer også på lokalplan, når utmarkas kulturarv får økt betydning for folk, og når kulturarv ikke bare peker bakover, men framover – mot en tid der utmarkas kulturminner forventes å skulle ha et stort utviklingspotensial.

Referanser

Association of Critical Heritage Studies. (2012). *History. 2012 Manifesto*. <https://www.criticalheritagestudies.org/history>

- Auclair, E. & Fairclough, G. (2015). Living between past and future: An introduction to heritage and sustainability. I E. Auclair & G. Fairclough (Red.), *Theory and practice in heritage and sustainability. Between past and future* (s. 1–20). Routledge.
- Byrne, D. (2008). Heritage and social action. I G. Fairclough, R. Harrison, J. Schofield & J. J. Jameson (Red.), *The heritage reader* (s. 149–173). Routledge.
- Christensen, A. L. (2011). *Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Pax Forlag.
- Davison, G. (2008). Heritage. From patrimony to pastiche. I G. Fairclough, R. Harrison, J. Schofield & J. J. Jameson (Red.), *The heritage reader* (s. 31–41). Routledge.
- Europarådet. (2004). *European landscape convention*. Council of Europe. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/176>
- Europarådet. (2009). *Heritage and beyond*. Council of Europe.
- Fageraas, K. (2019). *Verdensarven på Vega – mellom internasjonale konvensjoner, nasjonal politikk og lokale praksiser i et nordnorsk øysamfunn* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Fairclough, G. (2016). Essentially cultural: Perspectives on landscape from Europe. *Landscape Journal: Design, Planning, and Management of the Land*, 35(2), 149–166.
- Fjeldheim, O. H. (2021, 30. januar). *Kulturminnevernets verdier. Vi trenger en diskusjon*. Fortidsminneforeningen. <https://fortidsminneforeningen.no/aktuelt/verdier-i-kulturminnevernet/>
- Fylkesmannen i Hordaland, Buskerud og Telemark. (2011). *Forvaltningsplan. Hardangervidda nasjonalpark med landskapsvernområde*. <https://felles.naturbase.no/api/dokument/hent/9039.PDF>
- Giaccardi, E. (Red.). (2012). *Heritage and social media. Understanding heritage in a participatory culture*. Routledge.
- Gibson, L. & Pendlebury, J. (Red.). (2009). *Valuing historic environments*. Ashgate.
- Graham, B. J., Ashworth, G. J. & Tunbridge, J. E. (2000). *A geography of heritage: Power, culture and economy*. Arnold Press.
- Harrison, R. (2013). *Heritage. Critical approaches*. Routledge.
- Jerpåsen, G. B., Risåsen, G. T. & Binns, K. S. (2003). *Tilbakeføring av Hjerkinnskytefelt til sivile formål. Tema kulturmiljø og kulturminner* (NIKU-rapport 02/03). Norsk institutt for kulturminneforskning.
- Jordhøy, P. & Bothheim, O. J. (2019, 24. juli). «Kanoner mot spurv» på Dovrefjell [Kronikk]. *Nationen*. <https://www.nationen.no/motkultur/kronikk/kanoner-mot-spurv-pa-dovrefjell/>
- Klima- og miljødepartementet. (2019, 12. august). *Hensynet til villreinen prioriteres på Hjerkinnskytefelt*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumentarkiv/regjeringen-solberg/aktuelt-regjeringen-solberg/kld/nyheter/2019-nyheter/hensynet-til-villreinen-prioriteres-pa-hjerkinnskytefelt/id2663835/>

- Klima- og miljødepartementet. (2020a). *Tildelingsbrev 2020 for Riksantikvaren*.
<https://www.regjeringen.no/contentassets/ofdb7d48co7849eea3749623dc4c59b9/riksantikvaren-2020.pdf>
- Klima- og miljødepartementet. (2020b). *Klima- og miljødepartementets historikk*.
<https://www.regjeringen.no/no/dep/kld/dep/historikk/id696/>
- Kulturminneloven. (1978). *Lov om kulturminner* (LOV-1978-06-09-50). Lovdata.
<https://lovdata.no/lov/1978-06-09-50>
- Logan, W., Kockel, U. & Craith, M. N. (2016). The new heritage studies. Origins and evolution, problems and prospects. I W. Logan, M. N. Craith & U. Kockel (Red.), *A companion to heritage studies* (s. 1–26). Wiley Blackwell.
- Lowenthal, D. (1998). *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press.
- Lundberg, A. K., Hongslo, E., Hovik, S. & Bay-Larsen, I. (2013). Hva skjer i den nye lokale forvaltningsmodellen for verneområder? En forskningsstatus. *Utmark – tidsskrift for utmarksforskning*, (1).
- Meld. St. 64 (1965–1966). *Om Naturvernrådets innstilling om landsplan for natur- og nasjonalparker i Norge*. Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- Meld. St. 43 (1978–1979). *Om Hardangervidda*. Miljøverndepartementet.
- Meld. St. 62 (1991–1992). *Ny landsplan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge*. Miljøverndepartementet.
- Meld. St. 16 (2019–2020). *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*. Klima- og miljødepartementet.
- Miljødirektoratet & Riksantikvaren. (2015). *Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven. Veileder/rapport, M-420, 2015*. <https://www.miljodirektoratet.no/globalassets/publikasjoner/m420/m420.pdf>
- Molaug, P. B., Sollund, M.-L. B. & Sæterdal, A. (Red.). (2004). *Kulturmiljøbegrepet som teoretisk/analytisk begrep og som praktisk begrep for forvaltningen? Rapport fra NIKUs forskerverksted 30.08.2004* (NIKU-rapport 29). Norsk institutt for kulturminneforskning.
- NOU 1974: 30A. (1974). *Bruken av Hardangervidda*. Miljøverndepartementet.
- Nærings- og handelsdepartementet. (2012). *Destinasjon Norge. Nasjonal strategi for reiselivsnæringen*. https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/nhd/vedlegg/rapporter_2012/reiselivsstrategien_april2012.pdf
- Prop. 1 S (2019–2020). *Proposisjon til Stortinget (forslag til stortingsvedtak)*. Klima- og miljødepartementet.
- Riksantikvaren. (2015). *Riksantikvarens fredningsstrategi mot 2020/Vedlegg 1*. Riksantikvaren.
- Robertson, I. (Red.). (2012). *Heritage from below*. Routledge.
- Ronström, O. (2007). *Kulturarvspolitik. Visby, från sliten småstad till medeltidsikon*. Carlssons.

- Schofield, J. (2014). *Who needs experts? Counter-mapping cultural heritage*. Ashgate.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- St.prp. nr. 65 (2002–2003). *Tilleggbevilgninger og omprioriteringer i statsbudsjettet medregnet folketrygden 2003*. Finansdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stprp-nr-65-2002-2003-/id138427/>
- Tolia-Kelly, T., Waterton, E. & Watson, S. (2018). *Heritage, affect and emotion: Politics, practices and infrastructures*. Routledge.
- Tunbridge, J. E. & Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage. The management of the past as a resource in conflict*. Wiley.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
- Aas, Ø., Vistad, O. I., Dervo, B., Eide, N. E., Kaltenborn, B. P., Haaland, H., Andersen, O., Svarstad, H., Skår, M. & Nellemann, C. (2003). *Bruk og forvaltning av nasjonalparker i fjellet* (NINA fagrappport 72). Norsk institutt for naturforskning.